

ТИПОЛОГІЯ ПІДЛІТКІВ - ПРАВОПОРУШНИКІВ

Цибулько Василь Олександрович

м. Хмельницький

У статті розглянуто підходи до класифікації неповнолітніх правопорушників різними вченими. Запропонована типологія підлітка - правопорушника на основі особистісно орієнтованого підходу. В основу типізації покладено вивчення комплексу ознак. На цій основі виділено чотири типи правопорушників, назва кожного з яких залежить від спрямованості особистості: конфліктно-ситуативний з переважаючою позитивною спрямованістю; неврівноважено-ситуативний з незначною негативною спрямованістю; нестійкий з переважаючою негативною спрямованістю; стійкий з негативною спрямованістю.

Ключові слова: типологія, підліток-правопорушник, особистісно орієнтований підхід.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Криміногенна ситуація, яка склалася в Україні, переросла в найбільш небезпечне соціальне лихо. Розпад системи державних і громадських інститутів профілактики правопорушень призвів до занепаду моралі серед значної частини населення, що створило сприятливі умови для поглиблення антисоціальних явищ. Остро постала проблема педагогічного впливу на учнів з різними відхиленнями у моральному розвитку. У роботі з такими підлітками актуальним є особистісно орієнтований підхід. Як свідчить практика, його ефективність залежить безпосередньо від врахування педагогом найважливіших типологічних особливостей, властивих цій категорії учнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні ряді праць учених-педагогів, психологів та юристів простежуються спроби вироблення критеріїв встановлення типів неповнолітніх правопорушників (Г. Бочкарьова, А. Колодна, Г. Міньковський). Запропонована ними градація правопорушників заслуговує на увагу, проте в їх дослідженнях відсутній комплексний підхід до визначення типології учня-правопорушника.

Мета статті дослідити типологію (соціально-психологічну характеристику) підлітків-правопорушників.

Виклад основного матеріалу. Виховна робота з метою запобігання правопорушень серед неповнолітніх ускладнюється тим, що в педагогічній літературі відсутня єдина загальноприйнята типологія школярів-правопорушників. Це негативно впливає на вибір форм і методів виховної роботи з ними, призводить до поверхового уявлення про цей контингент учнів.

У педагогічній діяльності дуже важливо знати мотиви негативних вчинків підлітка. Дослідження М. Фіцули переконують, що найчастіше вони допускаються через бажання завоювати авторитет (21,5%) серед ровесників, наслідування більш „досвідчених” педагогічно занедбаних учнів (25,4%), озлобленість (10%), пошуки пригод (9,6%), спонукали їх до такої поведінки старші (5,4%), інші мотиви (5,6%), немає чітких мотивів (22,4%) [7, с.45].

Специфічними особливостями характеризуються інтереси неповнолітніх. Вони залежать від особистого досвіду, своєрідності духовного складу, який відображає їх діяльність. Спостерігається підвищений інтерес до грошей як засобу задоволення бажань, азартних ігор, спиртного, цигарок. Утилітарні інтереси позбавляють таких неповнолітніх перспективи розвитку, духовного зростання, інтелектуального і морального вдосконалення.

Риси характеру проявляються в ставленні до людей, фактів, подій тощо. Чим стійкіші і міцніші за своїм змістом сформовані особистістю раніше риси, тим більше вона стійкіша до відповідних впливів. Тут діє закономірність,

притаманна будь-якій особистості при ставленні до зовнішніх впливів. Людина „вдбира” з оточуючої дійсності передусім те, що найбільше відповідає наявним у неї уявленням, поглядам, переконанням, цінностям. Саме тому одні й ті ж факти, явища, впливи сприймаються по-різному різними людьми

До характеру особистості належать і вольові якості. Вони в основному пов'язані з діями і вчинками. Досить характерним для таких осіб є відсутність самоконтролю, витримки, наявність наслідування, впертості, негативізму. Нерідко неповнолітні не бачать перспектив у своєму житті, байдужі до майбутнього, живуть сьогоднішнім днем або ж гостро переживають своє становище, шукають вихід з нього.

Питання поділу, класифікації неповнолітніх правопорушників досліджувало багато вчених. Психолог Г. Г. Бочкарьова, наприклад, ділить правопорушників на окремі типи, залежно від їх суб'єктивного ставлення до здійснюваного правопорушення, на «безконфліктних» і «циніків». Кожний з цих типів рідко проявляється в «чистому вигляді», проте педагог, встановивши домінуюче ставлення підлітка до своєї поведінки, дістає можливість здійснювати більш доцільний психологічний вплив, добиватися виховного ефекту шляхом перебудови системи установок, ціннісних орієнтацій [1, с.23].

Психолог А. Колодна визначає три групи неповнолітніх правопорушників: психічно і фізично здорові, що потрапили під вплив негативного мікросередовища внаслідок безконтрольності з боку батьків; з відхиленнями у нервовій системі, легко збуджувані, такі, що швидко піддаються негативним впливам; підлітки з проміжними симптомами, які не є нервово хворими, але водночас їх не можна вважати і повністю здоровими [4, с.37].

А. Ковальов запропонував класифікацію таких осіб, у якій урахував ступінь злочинної установки особистості. Відповідно до неї, є: „глобальний” злочинний тип з „повною злочинною зараженістю”; „парціальний” тип з „частковою кримінальною зараженістю”; “передкримінальний” тип [3, с.14].

Пропонуючи свою класифікацію неповнолітніх правопорушників, Г. Потанін використовує як головний критерій з одного боку, зміст, а з іншого - ступінь вираження (стабільності) їх моральної спрямованості. Він виділяє шість груп правопорушників: особливо стабільний позитивний характер спрямованості особистості, стабільний позитивний, нестабільний позитивний, нестабільний негативний, стабільний негативний, особливо стабільний негативний характер спрямованості особистості.

Г. Миньковський вважає, що типологія неповнолітніх може будуватися на зіставленні таких даних: а) про потреби, інтереси, погляди, характерні риси; б) соціально-демографічного характеру; в) про обставини скоєння правопорушення [5, с.31]. Він виділяє типи правопорушників, для яких скоєння асоціальних дій було: 1. Випадковим, що суперечить загальній спрямованості особистості. 2. Реально можливим з урахуванням загальної нестабільної спрямованості. 3. Відповідністю антигромадській спрямованості особистості. 4. Відповідністю антигромадській спрямованості особистості, але випадковістю з погляду мотиву чи ситуації. 5. Відповідністю злочинній установці особистості і результатам активного пошуку або створення приводу і ситуації.

Учені А. Селецький і С. Татарухін пропонують типологію правопорушників, в основі якої лежать їх моральні особливості, мотивація допущених ними правопорушень, що дозволяє певною мірою прогнозувати зміст і методику профілактичних заходів. Першу групу становлять правопорушники, які повністю не усвідомлюють суспільної небезпеки вчиненого, недооцінюють наслідки таких дій і можливості покарання. Другу - ті, які повністю усвідомлюють суспільну небезпечність допущеного і можливу міру покарання. Найменшу групу становлять підлітки зі стійкими антигромадськими поглядами і звичками. При альтернативі вибору вчинку свідомо віддають перевагу негативізму в поведінці [6, с.58].

Значного розвитку в сучасних умовах набули концепції соціальної дезорганізації (Т. Шибутані та ін.), які пояснюють відхильну поведінку

соціальними змінами. Унаслідок цього колишні стандарти втрачають своє значення, через що дезорганізується життя суспільства, оскільки одні люди намагаються дотримуватися старих норм і цінностей, інші - орієнтуються на нові цінності й норми - і загальносоціальні, і групові (еталонні групи).

Відповідно до цього за напрацюваннями Т.Шибутані виокремлюють три типи відхильної поведінки [9, с.184-186].

Перший тип - конформна поведінка - пристосування до вимог еталонної (референтної групи), які відрізняються від усталених у суспільстві норм, поглядів. Наприклад, підліток, юнак (дівчина) - член групи правопорушників - може мати багато позитивних рис особистості, що викликає повагу до нього в контактній групі, але його вчинки, поведінку трактують як відхильні ті, хто не є членами цієї референтної для нього групи. Для цього типу відхильної поведінки характерно те, що пристосування до норм еталонної групи поєднується з усвідомленням норм і цінностей суспільства загалом.

Другий тип відхильної поведінки - імпульсивна - виникає під впливом сильного порушення поведінки, у супереччя власним стандартам. Цей тип пов'язаний з тимчасовою втратою самоконтролю.

Третій тип відхильної поведінки означають терміном «компульсивна», тобто примусова. Ідеться про особливий вид примусу, пов'язаний з поганою пристосованістю окремих осіб, коли на деякі події і факти особистість відповідає стійкими реакціями, такими, що навіть вона (усвідомлюючи безглуздість і небезпеку своєї поведінки) не в стані змінити. Така поведінка виникає під впливом сильних образ або наркотиків як захисна за своєю природою реакція.

В основу нашої типізації покладено вивчення комплексу ознак, які відображають: особливості середовища, в якому формувалася особа правопорушника; особливості його духовного світу (відхилення у сфері потреб, інтересів, звичок); моральне обличчя; ставлення до провідної діяльності; статус у класному колективі; роль, що виконується у групі з протиправною

спрямованістю; взаємозв'язок "внутрішньої готовності" і зовнішніх можливостей при виборі протиправної поведінки; ставлення до вчиненого правопорушення. Типи правопорушників визначені нами на основі методики, яка включає вивчення особи неповнолітнього, його сім'ї та оточення [2, с 28-29; 11, с 37-38].

Ще К. Д. Ушинський підкреслював: «Вихователь повинен намагатись пізнати людину, яка вона є насправді, з усіма її слабостями та всією її величчю, з усіма її буденними дрібними вадами і усіма її великими духовними вимогами. Вихователь повинен знати людину в сім'ї, в суспільстві, серед людей та на самоті зі своєю совістю, в кожному періоді у всіх становищах. Він повинен знати спонукальні причини найбрудніших та найвищих думок, історію розвитку будь-якої пристрасті та всякого характеру» [9, с 35].

Вивчаючи комплекс особистості неповнолітнього, слід звертати увагу на співвідношення тих властивостей і якостей, від яких залежить поведінка учня, його успішність, можливість виховання. На цій основі нами виділено чотири типи правопорушників, назва кожного з яких залежить від спрямованості особистості.

До першого типу правопорушників - конфліктно-ситуативного з переважаючою позитивною спрямованістю - відносяться неповнолітні, формування особистості яких проходило в позитивному середовищі. У таких підлітків переважають позитивні потреби в соціальному спілкуванні. У них спостерігаються здебільшого соціально корисні інтереси, хоча правомірні шляхи їх задоволення обмежені. Звички до безцільного проведення часу майже не виражені. Для цього типу правопорушників характерними є попередня морально-позитивна поведінка, середня якість діяльності мислення й самоорганізації, сумлінне ставлення до навчання, відносно висока працездатність. Вони - члени колективу класу, не ізольовані. Потрапляючи до групи правопорушників, тримаються незалежно, часто з ними не рахуються, проте такі особи відіграють роль виконавців.

Такі неповнолітні правопорушення вчинили вперше, випадково, всупереч загальній спрямованості особистості. Це стало можливим головним чином унаслідок ситуації. У виборі варіанта поведінки велику роль відіграють легковажність, помилкова оцінка дій та їх наслідків, поєднана із самовпевненістю. Підлітки розкаюються у вчиненому.

До цієї групи слід віднести і неповнолітніх, які вчинили правопорушення внаслідок сильного душевного хвилювання і стресового стану. Проте навіть якщо правопорушення має поодинокий характер і є випадковим у процесі формування особистості, воно завжди виступає як ознака, що свідчить про недоліки морального й емоційно-вольового виховання індивіда.

До другого типу правопорушників - неврівноважено-ситуативного з незначною негативною спрямованістю - віднесено учнів, особа яких формувалася у середовищі з невеликими відхиленнями. У них найбільше розвинуті матеріальні потреби. Вони віддають перевагу особистим інтересам перед колективними, але правомірні можливості їх реалізації обмежені.

У правопорушників цього типу, як правило, спостерігаються звички догідливості, безцільного проведення часу, бродяжництва. Моральні елементи їх свідомості є досить невиразними. Це учні з відносно середньою якістю діяльності, мислення і самоорганізації, низьким інтересом до навчання, середньою працездатністю. Вони безвольні, грубі, егоїстичні, підозрілі, переживають постійну образу, ізольовані в шкільному колективі. У класі їх нерідко принижують. Нестійкість поведінки і безволя приводять таких неповнолітніх до групи з негативною спрямованістю, де вони виступають у ролі виконавців. Для учнів цього типу вчинення правопорушення можливо з урахуванням нестійкості їх спрямованості, але воно є ситуативним з точки зору приводу і обставин його вчинення. Вони вперше вчинили правопорушення, хоча окремі з них вже допускали протиправні проступки під впливом конфліктної чи іншої несприятливої життєвої ситуації, яка раптово виникла,

займалися бродяжництвом, вживали спиртні напої, доставлялися в органи внутрішніх справ.

Поведінка таких учнів залежить від мікросередовища, яке відіграє не останню роль у вчиненні ними правопорушень, або викликається престижними, пристосовницькими до мікрогрупи мотивами, прагненням "гострих почуттів". У боротьбі мотивів їх безпосередні потреби виявляються сильнішими, ніж моральні почуття й наміри, і моральні мотиви реалізуються вже тільки у вигляді жалю з приводу вчиненого. У них виникає почуття страху перед несприятливими наслідками непокори, намагання уникнути покарання. Після вчиненого правопорушення у підлітків з'являється часткове розкаяння, хоч не завжди глибоке, оскільки вони виправдовують мотиви своїх негативних дій і вчинків.

Третій тип правопорушників - нестійкий з переважаючою негативною спрямованістю - становлять неповнолітні, які формувалися в несприятливому, суперечливому середовищі. Вони схильні до вживання спиртних напоїв, паління. У таких школярів спостерігається розрив між особистими інтересами і громадським обов'язком, правомірні можливості задоволення інтересів обмежені.

Учні цього типу прагнуть до самостійності. Вони агресивні, часто влаштовують бійки, наслідують негативні звички дорослих осіб. Моральні установки деформовані, тверді переконання і глибокі почуття відсутні.

Їм притаманні відносно низькі якість мислення і самоорганізації, формальне, недбале ставлення до навчання, низька працездатність. Вони практично ізольовані від позитивного впливу колективу, характеризуються конфліктністю у відносинах з ним. Уміють легко пристосовуватися до умов, не змінюючи при цьому своїх установок та ціннісних орієнтацій. Рідко виступають як лідери, але часто є ініціаторами вчинення правопорушення. У групі з протиправною спрямованістю вони додержуються принципу "Постою

сам за себе". Це - опора лідерів групи. Вчинювані ними правопорушення є наслідком переважаючої негативної спрямованості, моральної деформації. Такі неповнолітні перебувають на обліку в міліції, виправдовують свою та чужу протиправну поведінку.

Представники цього типу не досягли рівня загальної негативної спрямованості, але їх попередня поведінка характеризується неодноразово вчинюваними проступками, аморальними проявами. У таких учнів відзначається слабовільність, внаслідок чого вони нерідко вчинюють правопорушення під впливом більш "досвідченого" й активного учасника групи чи дорослого організатора або підмовника. Іноді вони самі виявляють дезорганізаторські тенденції, схильні до швидкої реалізації миттєвих потягів, відзначаються імпульсивністю дій. Ці особи вчинюють правопорушення ситуативно: місце, час, характер, наслідки вчинюваного ними правопорушення багато в чому залежать від нестійкості особистості і конкретної ситуації.

Ці підлітки емоційно байдужі, грубі у ставленні до близьких їм людей, мають нахил до ризику і створення конфліктної ситуації, розгальмовані, егоїстичні й марнославні, характеризуються надмірною претензійністю. Найчастіше це єдина дитина в сім'ї. В одних ситуаціях у них спостерігається підвищене прагнення до самостійності, нетерпимість до опіки, в інших же вони виявляють вражаючу безпомічність, страх і тривогу. Серед них є й такі, для яких характерна спрямованість на спілкування. Ця потреба виявляється у прагненні весь вільний час проводити серед однолітків.

Протиправна поведінка у представників даного типу може не відповідати їх планам, бути, з їх точки зору, ексцесом, "прикрим непорозумінням". У таких правопорушників відхилення від норм поведінки зумовлюється нестійкістю останньої і, як правило, залежить від ситуації, від впливу колективу школи, педагогів, батьків, неформальної групи.

У них іноді з'являється бажання виправити свою поведінку. Вони недооцінюють невідворотність покарання, що полегшує прийняття рішення про вчинення правопорушення.

До четвертого типу правопорушників - стійкого з негативною спрямованістю - відносяться учні, особистість яких формувалася у досить несприятливому середовищі. Їх життя проходило в атмосфері сімейних конфліктів і безладдя, в оточенні дорослих, які систематично вживали спиртні напої, не мали необхідного мінімуму знань і навичок виховання дітей, використовували антипедагогічні методи і прийоми, не контролювали їх поведінку. Це неповнолітні із складною аморальною системою поглядів, інтересів і потреб, які не вперше вчинюють правопорушення за переконанням і вже притягалися до відповідальності, перебувають на обліку в міліції.

У таких підлітків примітивні й низькі потреби, відсутні колективні інтереси, а особисті не відповідають правомірним можливостям їх задоволення. Простежуються звички до безцільного проведення часу, споживчого способу життя, "вуличного" фольклору. Яскраво виражена деформація моральних устоїв, як правило, послаблено почуття сорому, спостерігаються грубість, жадібність, невтриманість у поведінці, а іноді й жорстокість. Визначальними для них є байдужість до переживань інших осіб; неприязнь до позитивного середовища; перекручені уявлення про сміливість і товариськусть; агресивність, егоїзм. Протиправні вчинки позначені зневажанням їх наслідків.

Це учні з низькою якістю навчання і самоорганізації, низькою працездатністю, які позбулися інтересу до навчання. Вони ізольовані від колективу школи, протиставляють себе йому, намагаються вплинути на останній відповідно до своїх ціннісних орієнтацій. Це найчастіше лідери протиправної групи, навколо яких групуються інші її члени. Як правило, для вчинення правопорушення вони не просто використовують ситуацію, а іноді й активно її створюють.

Правопорушення у неповнолітніх цього типу є наслідком загальної негативної спрямованості, яка не досягла, проте, рівня злочинної установки особистості. Протиправні вчинки у них знаходять підтримку в аморальних переконаннях. Вони бравують скоєними правопорушеннями.

Висновок. Практика свідчить, що "чисті" типи зустрічаються дуже рідко, найчастіше особі різною мірою притаманні характеристики кількох з них, їх зіставлення дозволяє зробити висновок про те, до якого типу можна віднести правопорушника. Безумовно, між визначеними типами немає чітко окреслених меж, поділ має умовний характер. Склад кожного типу рухливий, він залежить від ефективності запобіжно-виховної роботи у школі й поза нею. Однак, такий поділ дає змогу скласти уявлення про ступень розвитку негативних якостей, особливості соціального середовища, прогнозувати умови, за яких можна чекати вчинення правопорушення тим чи іншим учнем. Це допоможе педагогу своєчасно організувати виховну роботу з метою запобігання протиправної поведінки з боку неповнолітнього. Особистісно орієнтований підхід до таких учнів виступає у запропонованому варіанті не тільки і не стільки як система методів роботи з підлітками-правопорушниками, а як головний засіб консолідації й втілення різних виховних принципів у життя.

Література та джерела

1. Бочкарева Г.Г. Психология подростков-правонарушителей // Сов. юстиция. - 1967. - № 22. - С. 23 - 27.
2. Зюбин Л.М. Учебно-воспитательная работа с трудновоспитуемыми учащимися: Методические рекомендации. - К., 1981. - 56 с.
3. Ковалев А.Г. Психологические основы исправления правонарушителя. Издательство: Юрид. лит. - Москва, 1968. - 136 с.
4. Колодная А.Я. Некоторые психофизиологические особенности личности несовершеннолетнего правонарушителя // Психологическое изучение трудновоспитуемых школьников и несовершеннолетних правонарушителей.

Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности. - М., 1973. - С. 37-39.

5. Миньковский Г.М. К вопросу о типологии несовершеннолетних правонарушителей // Четвертый съезд общества психологов СССР. Проблемы судебной психологии. - М., 1971. - С. 31-32.
6. Селецкий А.И., Тарарухин С.Д. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением. - К.: Вища школа, 1981. - 239 с.
7. Фіцула М.М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів. Видання друге, доповнене, перероблене. - Тернопіль, 1999. - 141с.
8. Ушинский К.Д. Избр. соч. - М., 1978. - Т. 2. - С. 35-36.
9. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. - Ростов н/Д., 1998. - 544 с.
10. Психологическое изучение трудновоспитуемых школьников и несовершеннолетних правонарушителей. - М., 1973. - С. 37-39.

В статье рассмотрены подходы к классификации несовершеннолетних правонарушителей разными учеными. Предложенная типология подростка - правонарушителя на основе личностно ориентированного подхода. В основу типизации положено изучение комплекса признаков. На этой основе выделено четыре типа правонарушителей, название каждого из которых зависит от направленности личности: конфликтно-ситуативный с преобладающей позитивной направленностью; неуравновешенно-ситуативный с незначительной отрицательной направленностью; неустойчивый с преобладающей отрицательной направленностью; устойчив с отрицательной направленностью.

Ключевые слова: типология, подросток-правонарушитель, личностно ориентированный подход.

The article deals with approaches to classification of juvenile offenders by various scholars. The typology of the teenage offender based on the personal approach was suggested. The study of complex traits were put into the basis of typing. On this basis, four types of offenders, the name of which depends on the orientation of the individual were singled out. They are conflict situational, with prevailing positive orientation; unbalanced, with little negative situational orientation; unstable with dominant negative orientation; stable with negative orientation.

Keywords: typology, teenage offender, personality oriented approach.